

ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
(Ծննդյան 140-ամյակի առթիվ)*

Գրական, հասարակական և մշակութային ակադմիոր գործիչ, արձակագիր, դրամատուրգ, թարգմանիչ, հրապարակախոս Կարեն Սարգսի (ռուսական միջավայրում՝ Գերասիմ Սերգեևիչ) Միքայելյանը (1883–1941) ապրել և ստեղծագործել է պատմական մի ժամանակաշրջանում, որը հագեցած էր քաղաքական բուռն զարգացումներով:

XX դարի առաջին կեսի հայ գրականության ու մշակույթի պատմության մեջ Կ. Միքայելյանն իր գրական, հասարակական-հայրենասիրական գործունեությամբ արժանի տեղ է գրավում:

Կարեն Միքայելյանը ծնվել է հոկտեմբերի 19-ին Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Վերին

Ագուլիս գյուղաքաղաքում: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, 1905 թվականից՝ Մոսկվայի համալսարանում՝ որպես ազատ ունկնդիր, ապա՝ Ենայի (Գերմանիա) համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում:

Երիտասարդը թեև ակտիվ է նոր հարյուրամյակ, որը լի է ճակատագրական իրադարձություններով՝ 1905 թ. ռուսական հեղափոխություն և ցարական իշխանությունների կողմից հրահրված հայ-ադրբեջանական ջարդեր, Առաջին համաշխարհային պատերազմ ու 1915 թ. Հայոց ցեղասպանություն, 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխություն, ապա քաղաքացիական պատերազմի քաոս, երեսունականներին աստիճանաբար սաստկացող տոտալիտար ռեժիմ...

Միքայելյանի 1900–1937 թթ. ինքնատիպ գեղարվեստական ստեղծագործությունը (պատմվածքներ, նովելներ, գեղարվեստական ակնարկներ, էսսեներ) գրավել է հայ և ռուս ընթերցողի, ինչպես նաև գրաքննադատների ու մամուլի ուշադրությունը, արժանացել նրանց դրական գնահատականների: Առաջին գործերը մամուլում («Նոր դար», «Մշակ» և այլն) տպագրվել են դեռ 1900–1903 թթ., իսկ հասուն գրական երկերը՝ «Հացթուխ Սիմոնը», «Հեռավոր որոտներ», «Փորձության ժամին» ու այլ պատմվածքներ, լույս են տեսել 1907-ին Թիֆլիսում տպագրված ստեղծագործությունների առաջին «Զրկանքի հույզեր» գրքում: Այդ շրջանի երկերում նկարագրված տրամադրությունները պատահական չէին՝ դարասկզբի եվրոպական ու ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքը մեծ ազդեցություն էր թողել Մոսկվայի և Ենայի համալսարաններում ուսանած տարիներին:

1910–1912 թթ. Միքայելյանը մոսկովյան «Գարուն» գրական-գեղարվեստական պամանախի նախաձեռնողներից, հիմնադիրներից և ակտիվ մասնա-

* Ներկայացվել է 03. III. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 19. VI. 2023 թ.:

կիցներից է: Տարեգրքի նպատակն է եղել Հայ Հասարակությանը ծանոթացնել ազգային գրականության նոր դեմքերին, համախմբել տաղանդավոր երիտասարդներին, գեղարվեստական միջավայր ստեղծել ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև հայկական այլ համայնքներում՝ Եվրոպայում, Ամերիկայում, Մերձավոր Արևելքում: Խմբագրությունում, բացի Միքայելյանից, ընդգրկվել են Ալ. Ծատուրյանը, Վ. Տերյանը, Յ. Խանզադյանը, Պ. Մակինցյանը, Կ. Կուսիկյանը, Ա. Մյասնիկյանը և այլք: Այժմանախում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանը, Ալ. Ծատուրյանը, Վ. Տերյանը, Հ. Հակոբյանը, Շ. Կուրդիյանը, Ա. Ահարոնյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Վրթ. Փափագյանը, Լ. Շանթը, Ալ. Շիրվանզադեն, Ռ. Սևակը, Հ. Անուիյանը, Մ. Մանվելյանը և ուրիշներ:

Նշված տարիներին լույս տեսած տարեգրքի երեք հատորները վառ երևույթ էին Հայ գրական, գեղարվեստական և հասարակական-քաղաքական կյանքում: Մտավորականության, ժողովրդավարական մտածողությամբ երիտասարդությանը և կրթված հանրությանը ծանոթացրեցին ազգի իսկական հոգևոր արժեքներին՝ Հայ ժողովրդի ճակատագրի համար պատմական բավականին լարված ու տագնապալի ժամանակաշրջանում: Անկասկած, «Գարունը» նորոգվող, թարմ հոսք էր արդի Հայ գրականության պատմության մեջ: Հայ ընթերցողը հզոր ազդակ ստացավ, զգաց դարաշրջանի երիտասարդ սրտերի բաբախումը: Այժմանախը հայտնաբերել է գրական թարմ ուժեր, նոր անուններ, գրչի՝ վաղուց հայտնի և սիրված վարպետների նոր գործեր տպագրել:

«Գարունը» լիովին կատարեց իր գրական, իսկ ավելի լայն՝ հասարակական-քաղաքական դերը Վ. Տերյանի հուշակած «Հոգևոր Հայաստան» ծրագրի իրականացման գործում, որը հնարավոր դարձրեց ողջ Հայ գրականությանը հաղորդել նոր շունչ, նոր միտք, բեղմնավորել գեղարվեստական գրականությունը: Միքայելյանի ավանդը և կարևոր դերը համազգային այս մեծ ու վեհ ձեռնարկում ակնառու է:

1912-ին Միքայելյանը նաև պատրաստում է իր պատմվածքների երկրորդ գիրքը՝ «Զմռան երեկո» խորագրով, որի մեջ ներառվել էին «Վերջին հորձանքներ», «Սաքուլի խումբը», «Կախաղանի վրա» և այլ պատմվածքներ: Այն լավ արձագանք ունեցավ Հայ մամուլում, գրաքննադատների և ընթերցողների շրջանում:

Գրքի հաջողությունով ոգևորված՝ Միքայելյանը շարունակում է ստեղծագործել, և 1929 թ. լույս է տեսնում նրա նոր ժողովածուն՝ «Գույների կռիվը»:

Մինչ այդ մեծ հետաքրքրություն էր առաջացրել նրա «Մաժեստիկ» գիրքը, որը ծնվեց 1925–1927 թթ. Եվրոպա և Ամերիկա Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) պատվիրակության կազմում գրողի ուղևորության արդյունքում:

Կ. Միքայելյանը հասարակական և գրական-մշակութային կյանքի ասպարեզ է դուրս եկել շատ հետաքրքիր ժամանակաշրջանում, երբ Ռուսաստանում, որտեղ հաստատվել է գրողը, և Անդրկովկասում, Հայաստանում ապրել ու ստեղծագործել են գրականության, արվեստի և այլ բնագավառների ականավոր գործիչներ: Ռուս և Հայ գրողների վերնախավը (Վ. Բրյուսով, Մ. Գորկի, Հովհ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Ալ. Ծատուրյան, Վ. Տերյան և շատ այլ վարպետներ) իրենց երկերով, անձնական ու բարեկամական ջերմ շփումներով ազդել է Միքայելյանի առաջընթացի և ստեղծագործական աճի վրա: Իր հերթին, Հայ գրողն ակտիվորեն ներգրավել է, մասնավորապես, ռուս բանաստեղծ-

ներին և թարգմանիչներին հայ մշակութային կյանքում: Բավական է հիշատակել նրա անգնահատելի ներդրումն անցյալ դարի 1916-ին և 30-ական թվականներին հայ պոեզիայի անթողոքիանների ուղևորներով պատրաստման և հրատարակման գործում:

1915 թ. եղեռնի ողբերգությունից հետո Հայաստանը խորհրդային տարիներին մեծ հաջողությունների է հասել կյանքի բոլոր ոլորտներում. հնարավորություն ստեղծվեց հայ ժողովրդի հոգևոր նոր վերելքի համար, որն առաջացրեց մի փայլուն շարան՝ գրականության, արվեստի և գիտության ամենավառ անուններ: Հայրենանվեր Միքայելյանը, բնակվելով մշտապես Մոսկվայում, մեծ եռանդով գործում է ի օգուտ Հայաստանի և հայ ժողովրդի՝ սերտ կապեր պահպանելով Ավ. Իսահակյանի, Ե. Չարենցի, Ստ. Զորյանի և այլոց հետ:

Հայ գրողը կամուրջներ է կապել խորհրդային գրական-մշակութային «Օլիմպոսի» ամենաազդեցիկ գործիչների ու բարձր պաշտոնյաների հետ՝ Մոսկվայում, Լենինգրադում, այլուր ... Նա համախմբել է հայ մշակույթի և գրականության շուրջ Ռուսաստանի գեղարվեստական խոսքի բազմաթիվ արվեստագետների՝ Ն. Տիխոնովին, Պ. Անտոկոլսկուն, Կ. Սիմոնովին, Ա. Տարկովսկուն, Բ. Պաստեռնակին, Ա. Ախմատովային ...

Կ. Միքայելյանն անցյալ դարի 10–30-ական թվականներին հաջողությամբ զբաղվում է նաև թարգմանչական գործունեությամբ: Փայլուն տիրապետելով հայերենին և ռուսերենին՝ նա կատարել է մի շարք թարգմանություններ, որոնք գրավել են այն ժամանակվա ընթերցողների, գրողների, հայ քննադատների ուշադրությունը: Գեղարվեստական գրականությունը թարգմանելու առաջին բավականին հաջող փորձերից մեկը (հենց բնօրինակից, այլ ոչ թե՛ ռուսերենից, ինչպես հաճախ արվում էր օտար գրականությունը հայերեն թարգմանելիս) անգլիացի նշանավոր գրող Օսկար Ուայլդի հեքիաթներն էին: 1920 թ. Մոսկվայում լույս է տեսել Միքայելյանի թարգմանությամբ Ուայլդի հրաշալի հեքիաթների մի ամբողջ ժողովածու՝ գրականագետ Ա. Կարինյանի առաջաբանով: Միքայելյանի թարգմանությամբ Ուայլդի հեքիաթները արժանացել են հայ լայն ընթերցողի հավանությանը, և դրանց հաջողությունը հիմք է ծառայել նրան արդեն 30-ականներին ավելի լուրջ և մեծածավալ գործի անցնել՝ «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» վեպի թարգմանությանը՝ կրկին կենտրոնանալով անգլերեն բնօրինակ աղբյուրի և ոչ թե՛ առկա ռուսերեն թարգմանությունների վրա:

«Հայպետհրատի» գեղարվեստական գրականության բաժնի վարիչ Չարենցի առաջարկով Միքայելյանը ձեռնամուխ եղավ համաշխարհային գրականության նշանավոր գործի թարգմանությանը: Վեպը հայերենով լույս է տեսել 1934 թվականին, գրավել ընթերցողների ուշադրությունը, նկատվել ու գնահատվել Ստ. Զորյանի, Ավ. Իսահակյանի և խոսքի այլ ականավոր վարպետների կողմից: Թարգմանչի՝ այս ծավալուն ու բարդ աշխատանքի անվերապահ հաջողության մասին են վկայում գրքի վերահրատարակումները 1950 և 1958 թվականներին:

Միքայելյան-թարգմանիչը կանգնած է եղել նույնքան բարձր, ինչքան իր ստեղծագործական գործունեության այլ բնագավառներում: Նրան բնորոշ էր ձեռնարկված աշխատանքի նկատմամբ բացառիկ պատասխանատվությունը,

արդյունավետությունը, բարեխղճությունը, բարձր պրոֆեսիոնալիզմը՝ հիմնված ուղևորական և հայկական թարգմանչական դպրոցի վրա:

Ուրույն հետք է թողել Կ. Միքայելյանն իր ազգային-հայրենասիրական գործունեությամբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Հայրենասերի հոգին չէր կարող չզգալ սեփական ժողովրդի ցավն ու տառապանքը. պետք էր ինչ-որ բան անել, ակտիվ գործել, եթե ոչ՝ զենքը ձեռքին, ապա՝ գոնե հմուտ գրչով, ոգևորիչ խոսքով: Փորձելով հնարավորինս զգալի օգուտ բերել տանջված ու հալածված ժողովրդին՝ նա թողնում է բարեկեցիկ Մոսկվան և շտապում Անդրկովկաս: Գրողի հիմնական նպատակն էր այցելել այն վայրերը, որտեղ կուտակվել էին ողջ մնացած հայերի զանգվածները: «Ինձ այդ վայրերը մոռոլը, մի կողմից, քաղաքացիական պարտքի զգացմունքն էր՝ մի կերպ օգտակար լինել հանդեպ այն ծով կարիքների, որ բաժին ընկան իմ ցեղին, մյուս կողմից՝ գրական մարդու՝ դիտելու և ճանաչելու ներքին պահանջը»¹, – գրում է Միքայելյանը:

1916–1917 թթ. նա այցելում է Երևանում, Էջմիածնում, Ալեքսանդրապոլում, Թիֆլիսում, Բաքվում և այլ քաղաքներում բացված մանկատները: Լավ ծանոթ լինելով Անդրկովկասի հայ մտավորականության ներկայացուցիչներին՝ Միքայելյանն իր նախաձեռնությամբ աջակցություն է գտնում նրանց մոտ, տարբեր հարցերի շուրջ խորհրդակցում հայտնի մարդկանց հետ, մշակույթի գործիչներին տեղեկացնում իր ծրագրերի և մտադրությունների մասին:

Կ. Միքայելյանն անձնուրաց նվիրվում է հոգեբանորեն և ֆիզիկապես հյուծող, բայց վեհ գործին, որի արդյունքում ծնվում է «Հոշոտված Հայաստան» պատմվածքների շարքը՝ տառապյալ հայ մանկան «հոգու ճիչը»: Առանձին պատմություններ տպագրվեցին Բաքվի հայկական գրական-քննադատական և հասարակական-քաղաքական «Գործ» ամսագրում (1917, № 2–6, № 2, էջ 141–146, № 3, էջ 110–134, № 4, էջ 95–99 և այլն): Այդ պատմվածքները, որոնք առաջին անգամ թարգմանվել են ուղևորեն մեր կողմից և ներառվել մենագրության մեջ²:

Նշակի վավերագրական նյութերի մեծ մասը, ցավոք, մնացել է ձեռագրերում, քանզի գրառումները մատիտով են արված, խիստ մաշված են և գրեթե անընթեռնելի:

Գրողի ձեռնարկած աշխատանքը, իրադարձությունների ու փաստերի հիման վրա ստեղծված «Հոշոտված Հայաստան» շարքից հրատարակված պատմվածքները գրավեցին հայ ընթերցողի ուշադրությունը ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև Ռուսաստանում և Եվրոպայում:

Անցյալ դարի 20-ական թվականներին աննախադեպ է Կ. Միքայելյանի գործունեությունը ՀՕԿ-ում: Սկիզբում հայտնի այս կազմակերպության պատվիրակության կազմում հայրենասեր գրողը՝ իր համար նոր ու պատասխանատու առաքելության շրջանակներում, երկարատև գործուղումների է

¹ ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան, Կ. Միքայելյանի ֆ., գ. 21. – «Գործ» (Բազում), 1916, № 2:

² Р. Багдасарян. Геноцид и армянская интеллигенция России. Ереван, 2003, с. 227–242.

մեկնում ԱՄՆ, Եվրոպա, Մերձավոր Արևելք: Բարձր և վեհ նպատակն է՝ ներկայացնել Խորհրդային Հայաստանի առկա հաջողությունները սոցիալական, մշակութային և այլ ոլորտներում, բոլոր հնարավոր միջոցներով ներգրավել ֆինանսներ նորածին հանրապետության տնտեսական արագ զարգացման համար, իհարկե, հայ գաղութների մեծահարուստ ու ազդեցիկ գործիչների և գործարարների ներգրավմամբ: ՀՕԿ-ի պատվիրակության անդամների հանդիպումները հայ համայնքների տարբեր հասարակական-քաղաքական ուղղվածության մի շարք ականավոր գործիչների հետ իրենց որոշ դրական պտուղները տվեցին նաև անձամբ Կ. Միքայելյանի աշխատասիրության, հոետորության, փորձառության, հեղինակության շնորհիվ:

Միքայելյանի ներգրավումն այդ հեղինակավոր պատվիրակության մեջ բնական ու տրամաբանական էր: Հասարակական-մշակութային գործչին լավ գիտեին ու բարձր էին գնահատում և՛ Ռուսաստանում, և՛ Եվրոպայում, և՛ Ամերիկայում, և՛ Մերձավոր Արևելքում ... Տասնամյակներ շարունակ նա անձնական կամ նամակագրական սերտ կապեր է պահպանել XX դարի ամենահայտնի ու ազդեցիկ գրական-մշակութային և հասարակական-քաղաքական գործիչների՝ Հովհ. Թումանյանի, Ալ. Մատուռյանի, Հ. Հակոբյանի, Վ. Տերյանի, Ալ. Իսահակյանի, Ե. Չարենցի, Ա. Չոպանյանի, Յ. Խանզադյանի, Պ. Մակինյանի, Լ. Շանթի, Զ. Նսայանի, Ստ. Զորյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Գ. Լևոնյանի, Ա. Ամատունու, Ա. Խանջյանի, Ս. Կամսարականի, Ս. Տեր-Գաբրիելյանի, Մ. Գորկու, Վ. Բրյուսովի, Ն. Տիխոնովի, Պ. Անտոկոլսկու, Մ. Լոգինսկու և այլոց հետ:

Սակայն գրողի գործունեության այս ասպարեզը մի քանի տարի անց դաժան կատակ խաղաց նրա հետ: Արտասահմանում Գյուլբենկյանի, Նուբար փաշայի, Ա. Ահարոնյանի, Ա. Չոպանյանի և այլ «կապիտալիստների» հետ սերտ շփումները, գործնական ու ընկերական հանդիպումները եղան հայ մտավորականի անվտանգության դատավճռի գլխավոր «հաղթածությունները»: Միքայելյանին վերագրվում էր նաև հայ «ազգայնականներ» Ա. Խանջյանի, Ս. Տեր-Գաբրիելյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Ե. Չարենցի իր վրա ունեցած ուժեղ ազդեցությունը ... Այդպիսով նա ինքն էլ դարձավ ստալինյան ռեժիմի անմեղ զոհ: Ցավոք, անգամ նրա հայ և ռուս ընկերների՝ Մ. Սարյանի, Մ. Շահինյանի, Պ. Անտոկոլսկու և այլոց գրավոր միջնորդագրերը մոսկովյան բարձրագույն իշխանություններին չհեշտացրին գրողի ճակատագիրը...

1937 թ. ամռանը Կ. Միքայելյանը մեղադրվում է «հակասովետական», «ազգայնական» գործունեության մեջ և ձերբակալվում, Երևանի ու Մոսկվայի պետանվտանգության մարմիններում երկարատև նվաստացուցիչ հարցաքննություններից հետո ուղարկվում է քաղբանտարկյալների ճամբարներից մեկը:

Գրողը, ըստ պատկան մարմինների պաշտոնական տեղեկանքի, մահացել է «սրտի անբավարարությունից» և թաղվել Ռուսաստանի Կիրովի մարզի Զուեվկա կայարանի մոտ գտնվող քաղբանտարկյալների ընդհանուր գերեզմանոցում...

Միակ մխիթարանքն եղավ 1960 թ. երևանում լույս տեսած Միքայելյանի տարբեր տարիների լավագույն պատմվածքների ժողովածուն՝ «Կեցցեն հաղթվածները» խորագրով:

Կ. Միքայելյանը հայ մտավորականության էլիտար ներկայացուցիչներից մեկն է՝ ոչ միայն իր ժամանակի, այլ պատմաքաղաքական կատակլիզմներով նշանավորվող մի ամբողջ դարաշրջանի: Նրա գեղարվեստական ինքնատիպ ժառանգությունը, գրական-հասարակական ու ազգային-հայրենասիրական բեղմնավոր գործունեությունը XX դարի հայ գրականության և մշակույթի զարգացման պատմության բաղկացուցիչ մասն են:

ՌՈՒԲԵՐՏ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

Բ. Գ. Դ., ՀՀ Ազգային ժողովի Հասարակայնության հետ կապերի և հաղորդակցության վարչության թարգմանիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ-ուսական հասարակական և գրական-մշակութային կապեր, հայ և ուսու գրականության պատմություն, Հայոց ցեղասպանության խնդիրներ: Հեղինակ է 12 գրքերի և ավելի քան 200 հոդվածի: rob.bagdasaryan73@rambler.ru